

KRIŽI

Po razstavi o kamnitih križih v Slavini

TUDI KRIŽI IMAJO SVOJO USODO

Božidar Premrl

V 52. številki revije Kras smo pisali, kako so zavzeti domačini iz Slavine na Pivškem poskrbeli za obnovitev in ponovno postavitve večkrat poškodovanega in končno povsem razbitega vaškega križa ter temu dogodku posvetili posebno razstavo o kamnitih križih na nekdanjem območju slavinske župnije. Pripravil jo je Božidar Premrl, ki že leta raziskuje kamnite križe. V prvem nadaljevanju smo predstavili Premrlov uvod v njegovo študijo o kamnitih križih na nekdanjem območju slavinske župnije ter dva prispevka tajnika Kulturnega društva Slavina, predsednika organizacijskega odbora za obnovitev slavinskega križa in organizatorja razstave Janka Boštjančiča. Tokrat objavljamo Premrlove ugotovitve o usodi kamnitih križev in izbor njihovih fotografij z avtorjevimi opisi.

Uredništvo

Slovenija je posejana z raznovrstnimi nabožnimi znamenji, ki so izraz naravnih, zgodovinskih in kulturnih posebnosti posameznih pokrajin. V skladu s tem ponekod prevladujejo kamnita, drugod zidana ali lesena znamenja; v nekaterih predelih prevladujejo kapelice, drugod slopasta ali slopna znamenja, spet drugje steburna ali stebrasta... in pomembno sooblikujejo kulturno krajino, ji dajejo simbolno vsebino in estetski pečat.

Poseben tip teh znamenj so križi, leseni ali kamniti. Leseni so razširjeni v velikem delu Slovenije, kamnitih pa je največ na Primorskem. Na Primorskem je kamnitih križev okroglo osemdeset, če ne štejemo kamnitih križev na pokopališčih. S tistimi križi vred, ki so bili razbiti in so se ohranili samo deloma ali je bil le izpričan njihov obstoj, bi jih bilo več kot sto deset. Najbolj številni so na Pivki, kjer jih je približno polovica; s precejšnjim številom jim sledijo Brkini s širšo okolico Ilirske Bistrice, precej za njimi pa Kras, Vipavska dolina in Trnovska planota s Črnim Vrhom. Drugod jih skorajda ni.

Trnje: Kamniti križ. Na vasi v tridesetih letih 20. stoletja, ko je stal sredi nedotaknjenega kvalitetnega vaškega ambienta. - Original razglednice je zasebna last, Pivka.

TRNJE (S. Pleho del Cerak)

prej križ, potem še steber. Steber je bil rešen, križ in kapitel sta izginila. Prizaneseno ni bilo niti križema v Hrastjah pri Pivki in v Trnju onkraj mosta - slednji je bil razbit na tri kose -, vendar sta bila potem popravljena. Razpelo s križa pri Postojni je bilo menda vrženo v reko Pivko; steber, ki je še nekaj časa sameval na mestu, pa je izginil pozneje; menda takrat, ko so delali avtomobilsko cesto.

Poškodovani so bili tudi drugi križi, a vzroki niso znani ali zanesljivo dognani: taka sta, na primer, križ ob odcepu z Reške ceste za Gradec, ki ima zlomljen in zasilno povezan steber, in križ na začetku Gradca z okrnjenim in zakrpanim razpelom.

Posebej pa je treba opozoriti na propadanje nekdanj kvalitetne neposredne okolice križev. Nekaj primerov: nekdanja imenitna arhitektura na sredi vasi Trnje, ki je s križem pomenila ambient prve spomeniškovarstvene kategorije, je bila uničena ali spremenjena do nespoznavnosti; ozadje križa v Palčju kazijo skladovnice raznega materiala*. Podobno je Na zgunu pod Petelinjami...

Obnavljanje in varovanje križev

Razpadlim, podrtim ali razbitim križem se je različno godilo. Do druge svetovne vojne so z njimi ravnali spoštljivo in so jih nadomeščali ali dopolnjevali s kvalitetnimi kamnoseškimi izdelki. Izdelavo novega gornjega križa v Palčju so leta 1925 zaupali kamnoseku Antonu Smrdelu s Kala in ta je nalogo dobro opravil. Za križ na sredi vasi v Trnju je 1931. leta naredil novo razpelo neznan kipar**.

V povojnem, križem in obrtni večini nenaklonjenem ali naravnost sovražnem obdobju je bila obnova poškodovanih križev največkrat prepuščena pobudi, iznaj-

dljivosti in zmožnostim dobronamernih vaščanov. Glede na skromne tehnične možnosti so bili rezultati njihovih posegov včasih kar dobri (recimo v Kočah). Nekateri križi, ki so jih obnavljali kamnoseki, na primer tisti pri Mihatovih v Petelinjah, oba graška križa in križ Na hribu pri Selcah, pa so potrebni ponovnega temeljitejšega restavratorskega posega. Pohvaliti je treba kamnoseško obnovo slavinskega gornjega križa, ki je skoraj na restavratorski ravni. Poseben primer je rakiški križ, ki je bil v novejšem času preseljen s prvotnega mesta ob cesti nad vasjo v popolnoma drugačno okolje med vaško cerkvico in staro lipo in ustvarjalno dopolnjen z novim gornjim križem.

Opisani primeri stanja in ogroženosti kamnitih križev opozarjajo na potrebo

Stara vas: Nekdanji kamniti križ pred vasjo ob stari poti v Postojno. Na sliki je v ozadju hrib Sovic. Pod njim je videti postojnsko gimnazijo. - Fotografijo je posnel septembra 1935 Franc Likan iz Stare vasi. Križ hranijo Deklevovi in Sajovcovi v Stari vasi.

po celostni spomeniškovarstveni akciji za varovanje teh imenitnih predstavnikov kulturne dediščine in krajinskih vrednot na Pivki: za njihovo kvalitetno in strokovno obnovo in za varovanje njihovega prvobitnega okolja. Brez zavesti Pivčanov samih o vrednosti in pomenu te dediščine, brez njihove pobude in sodelovanja pa taka akcija ne more biti uspešna. In razstava v Slavnici je bila prispevek k tej stvari!

* V Palčju je okolica križa zdaj lepše urejena.

** Po vsej verjetnosti je bil to Ivan Piani iz Gorice, ki je izdelal tudi kamniti križ na Jurščah.

*** Kasneje je bilo potrjeno, da je iz leta 1869.

Postojna: Kamniti križ pri Kazarju, na začetku reške ceste, ki ga ni več - "Ob cesti proti Reki je pri Kazarju med dvema lipama postavljeno stebarno znamenje.

V tleh je večja kamnita plošča, na njej pa stoji monolitni steber, ki je spodaj v prerezu kvadratičen, nato pa preide v okroglega in se navzgor zažuje.

Kapitel je debela plošča, ki je spodaj in zgoraj žlebasto posneta /.../. Na prednji strani je letnica 1886, ki pomeni leto nastanka." Marijan Zadnikar, Zapiski II, 8. 5. 1961. - Fotografijo je posnel 1. 5. 1961 M. Zadnikar. Oboje hrani Inštitut za kulturo dediščino.

Zob časa in človekova nespamet

Najbolj blago, lahko bi rekli sonaravno, in včasih s prav estetskim čutom je na kamnite križe deloval čas - zob časa: v letih, desetletjih in stoletjih jih je ličil s temno patino, krasil z barvitimi lišaji ali jih oblačil v mahovnat kožu, pa tudi razgaljal njihove skrite bolezni in slabosti, žilice in razpoke ter jih razganjal z zmrzaljo.

Starejši križi, ki imajo sestavne dele iz različnih dob, nemo govorijo o tem razdiralnem delovanju. Tak primer zna biti križ Na grbci v Selcah, ki ima steber iz konca 18. stoletja, kapitel iz leta 1869, križ pa verjetno s konca 19. stoletja.

Človekovo delovanje je bilo za križe dostikrat neprimerno bolj škodljivo. Davno obračanje križa na Osojnici v veri, da bo varoval pred točo zdaj Pivčane, zdaj Brkine, kamor je pač gledal - če smemo verjeti izročilu - je bilo nedolžno početje in brez škode za križ. Dosti bolj nevarna sta bila vraževerje in pohlep po denarju, o čemer govori izjemna zgodba iz Stare vasi pri Postojni, kjer se je stari vaški križ v času pred drugo svetovno vojno nagnil in podrl, ker so pod njim iskali zaklad.

Še bolj usoden je bil za ta tipična obporna znamenja razvoj prometa in prometnic v dvajsetem stoletju. Prizadel je križe in njihovo okolico. Križ ob stari reški cesti Na hribu pri Selcah se je v tridesetih letih 20. stoletja, ko so Italijani v Hrib izkopal globok cestni usek, nenadoma znašel na robu, v osemdesetih letih, ko so cesto in usek širili, pa je bil prestavljen nižje v brežino in pri tem po nesreči polomljen. (Ko so zlepljenega ponovno postavili, ga je kmalu zlomil vihar in odtlej še ni bil popravljen.) Tudi križ pred Klenikom je bil nekoliko prestavljen zaradi ceste, zdaj pa se nagiba zara-

...av d...
...n...
...di vlažnega zemljišča. Pri Mihatovih v Petelinjah, mimo katerih se je v ovinku spuščala stara reška cesta, se je potem, ko so Italijani izravnali ovinek in zvišali cestišče, znašel pod nasutjem podstavek z bazo stebra vred.

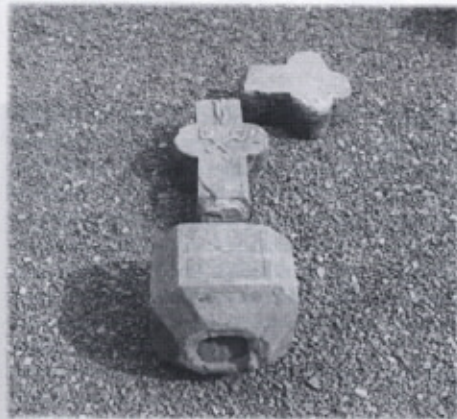
Številni križi so doživeli prometne nesreče; nekateri tudi večkrat. Paški križ, ki je poprej stal v križišču cest sredi vasi, je po prvi svetovni vojni po nesreči podrl italijanski vojaški tovornjak, ki je tam obračal. Podoben nesrečen primer se je zgodil po drugi svetovni vojni koskemu križu, križu na sredi vasi v Trnju pa kar dvakrat. Križ sv. Petra za železniško progo v Pivki je v začetku petdesetih let podrla volovska vprega, ki je peljala gnoj na njivo in se je splasila zaradi hrupa prihajajočega vlaka.

Nekatere križe je prizadela nebrzdana otroška igra: križ pri Mihatovih na začetku Petelinj so menda polomili otroci po drugi svetovni vojni, ko so plezali po njem, križ na sredi vasi v Trnju pa je bil prvič polomljen na enak način že med obema vojnama.

Največja in najhujša škoda je bila povzročena pivškim križem v obdobju po drugi svetovni vojni, ki je trajalo približno do 1960. leta: tedaj so jih namerno podirali in razbijali iz ideoloških razlogov. Večkratna tarča takega vandalizma sta bila križa v Slavini in v Kočah. Slednji je imel vsaj to srečo, da je padel na mehko zemljo in se ni razbil. Po vojni sta izginila tudi kapitel in razpelo križa na Grubencah pri Slavini. Rakiški križ so menda podrl okrog leta 1948: naj-

Pivka (nekdanji Šempeter): Kos kamnitega križa: kapitel, deblo in desni krak deteljičastega razpela - Na kockastem kapitelu s posnetimi robovi je na vseh licih vrezan diagonalno prekrizan okrasni pravokotnik.

Na odlomljenem deblo križa s stranskima listoma so sklesani ključi sv. Petra in nad njimi noge Križanega. Desni krak križa s trilistnim zaključkom ima na prednji strani viden del roke Križanega in drugi del starinsko oblikovane deljene letnice: (17)34, na hrbtni strani pa lilijski konec kraka reliefnega križa. Podstavek in valjasti steber sta še na prvotnem mestu Za železnico... Siv školjni apnenec. Višina križa: steber približno 104 cm, kapitel 28 cm, deblo razpela 42 cm.

Koče: Kos deblo gornjega deteljičastega kamnitega križa, vzidan v zatrejni fasadi gospodarskega poslopja pri hiši Koče, št. 57/a. - Kos križevega debela ima bočna lista.

Okrašen je s stranskima regama, z drobnimi okraski in s stilizirano cvetlico v spodnjem delu. Kamen je izrazit školjkasti mohoraški apnenec s toplim odtenkom.

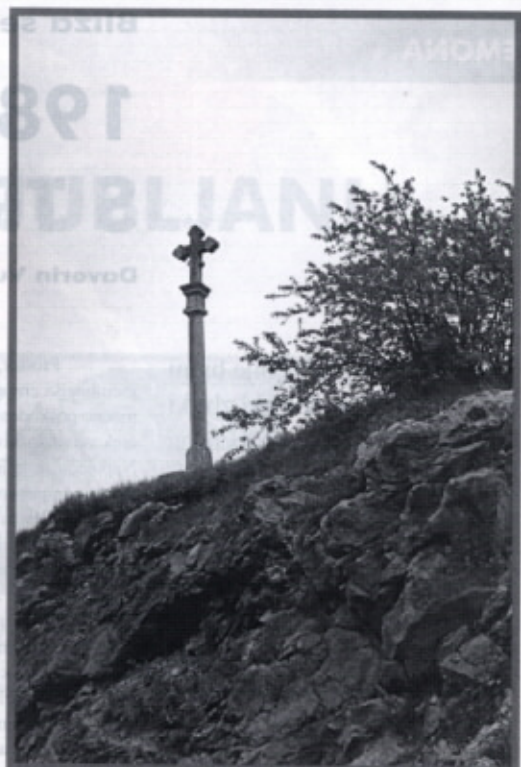
Višina kosa je 37 cm. Ta kos je bil izkapan prav tam na dvorišču, po katerem je nekdanj tekla parcelna meja. Po izročilu sta bila v bližini bolnišnica in pokopališče za delavce, ki so gradili južno železnico; odtod domneva, da gre za ostanek križa s tistega pokopališča.

Slavina: Steber nekdanjega kamnitega križa na Grubencah, kjer pot prečka železniško progo in se izteka na Reško cesto - Na podstavku v obliki prisekane piramide stoji steber, ki je zgoraj ožji; ima pravokotno bazo z ločno sklenjenimi stranicami. Na eni izmed njih je podpis kamnoseka: MORAVEC.

Kapitela in deteljičastega križa ni več. Steber je iz potemnelega sivga apnenca.

Višina znamenja: podstavek 29 cm, steber 188,5 cm. Po nekaterih smrtnih nesrečah na železnici, o katerih poroča slavinski župnik Janez Sajovic v dnevniku leta 1897, je mogoče sklepati, da je križ nastal v tistem času.

Selce: Kamniti križ Na hribu, nad cestnim usekom - Kamniti križ je bil vrisan že na risbi mej katastrske občine Slavina iz leta 1824; mesto ob reški cesti, kjer stoji, je označeno kot "per pill na confin" ...

Križ na fotografiji je iz leta 1869. Zaradi širjenja ceste je bil prestavljen z vrha cestnega useka nekoliko nižje k cesti. Po nesreči sta se od njega ohranila le spodnji del stebra na kraju sarnem in razpelo z okrnjenim debлом. - Fotografijo je posnel 1. 5. 1961 M. Zadnikar. Hroni jo Indok center Uprave RS za kulturno dediščino.

